

Д. В. Цолін

ДІАХРОНІЧНИЙ АНАЛІЗ БІБЛІЙНОЇ ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКОЇ МОВИ ТА ІСТОРИКО-КРИТИЧНИЙ МЕТОД У БІБЛЕЇСТИЦІ

Історико-критичний метод у біблеїстиці пов'язується з іменами Ж. Астриюка (1689–1766), Й. Айхгорна (1753–1827), В. М. де Ветте (1780–1849), Ю. Велльгаузена (1844–1918), О. Айссфельда (1887–1973) та інших дослідників. У його основі лежить критика біблійного тексту з точки зору історичного аналізу, а також гіпотеза про компілятивний характер тексту П'ятикнижжя Мойсеевого (Тори). У своєму сформованому вигляді ця гіпотеза стверджує, що текст П'ятикнижжя формувався поступово, з різних джерел, починаючи з IX ст. до Р. Х. і завершуючи добою після Вавилонського полону (539 р. до Р. Х.).

Основних текстів-першоджерел налічується чотири, вони позначаються чотирма латинськими буквами: Y (або J) від імені Бога YHWH – *Ягве*, цей текст був сформований у 870–800 рр. до Р. Х. на півдні Ханаану (за іншими версіями – в добу царів Давида і Соломона); E від терміна 'Elohim – “Бог”, текст було написано бл. 850–750 рр. до Р. Х. в Центральному та Північному Ханаані; джерела Y та E були об'єднані після Ассирійського полону (722 р. до Р. Х.), коли залишки північних племен переселилися на південь, принісши з собою текст Y; D від назви книги *Deuteronomion* – “Повторення Закону”, яка (точніше, її розділи 12–26) була знайдена первосвящеником Хелкією в 621 р. до Р. Х. (1 Цар. 22–23; 2 Хр. 34–35); утворює ідею єдиного культового центру та монотеїзму; P від нім. *Priestercodex* – “Священницький кодекс”, тобто група текстів, що була зібрана в добу Вавилонського полону та після нього (605–539 рр. до Р. Х.); приділяє особливу увагу космогонічним та ритуальним питанням.

Документальна гіпотеза зазнала чимало критики, детально розглядати яку ми зараз не маємо наміру. Відзначимо лише те, що базується вона винятково на аналізі тексту з позиції певних *історичних концептів*, які часто ґрунтуються лише на суб'єктивному баченні історії дослідником та досить умовному моделюванні особливостей світогляду стародавніх ізраїльтян (наприклад, необґрунтоване твердження, що тематика космогенезу та антропогенезу з'являється лише в добу Полону). Саме через спекулятивний характер “виокремлення” гіпотетичних сегментів тексту серед прихильників цієї гіпотези немає одностайної думки щодо того, які саме тексти віднести до якого джерела і як саме відбувався процес творення корпусу П'ятикнижжя в тому вигляді, в якому ми його маємо тепер.

У нашій статті ми розглянемо лише один з аспектів критики документальної гіпотези – філологічний. Філологічний аспект з самого початку ігнорувався авторами та розробниками *документальної гіпотези* [Joosten 2005, 327–328]. “Розкrojовання” тексту і його поділ на “джерела” часто ігнорують літературну специфіку твору, вбачаючи “шви” компіляції там, де їх немає [Alter 1981, 96]. Що ж стосується суто мовного аспекту, то найбільш виразно ця суперечність виявляється в діахронічній оцінці мови так званого джерела P (*Priestercodex*), яке написано *класичною давньоєврейською*, і аж ніяк не пізньою, як це очікується за документальною гіпотезою. Різниця в лексиці, фразеології та синтаксисі між класичною (*до Полону*) та пізньою

(після Полону) давньоєврейською мовою досить детально розроблена в гебраїстиці, і вона зовсім не на користь датування текстів джерела Р добою Вавилонського полону та пізніших століть. Наша стаття є експозицією основних здобутків у сфері діакритичного аналізу мови Старого Заповіту та його значення для оцінки джерела *Priestercodex*.

Отже, до текстів групи Р належать такі уривки Тори [за Campbell & O'Brien 1992, 260]: Бут. 1:1–2:4а; 5:1–28, 30–32; 6:5–9:17, 28–29; 10:1, 2–7, 20, 22–23, 31–32; 11:10–27, 31–32; 12:46–5; 13:6, 11б–12аб; 16:1а, 3, 15–16; 17:1–27; 19:29; 21:16–5; 23:1–20; 25:7–11а, 12–17, 19–20, 26б; 26:34–35; 27:46; 28:1–9; 31:18аб; 33:18а; 35:6, 9–13а, 15, 22б–29; 36:1–14; 37:1, 2аб; 41:46а; 46:6–27; 47:27б–28; 48:3–6; 49:1а, 29–33; 50:12–13; Вих. 1:1–7, 13–14; 2:23аб–25; 6:2–30; 7:1–13, 19–20а, 21б–22; 8:5–7, 15аб–19; 9:8–12; 11:9–10; 12:1–20, 28, 40–51; 13:1–2; 14:1–4, 8, 9аб, 10аб, 15–18, 21аб, 22–23, 26–27а, 28–29; 15:22а, 27; 16:1–3, 6–27, 32–35а; 17:1аб; 19:1–2а; 24:15б–18; 25–31; 35–40; Лев. *passim*; Числ. 1:1–10:28; 13:1–17а, 21, 25, 26, 32–33; 14:1а, 2–3, 5–10, 26–38; 15; 17–19; 21:4а; 22:1б; 27–29; 31; 35–36; Повтор. 32:48–52; 34:1а, 7–9. Також окремі дослідники вважають, що деякі тексти (наприклад, Вих. 19–20; Числ. 16, 20, 32) у своїй основі є більш давніми, проте відредагованими “священицьким” редактором [Eissfeldt 1964, 250; Friedman 1988, 246; Kaiser 1992, 58].

Історичну критику концепції джерела Р вперше обґрунтовано дав ізраїльський дослідник Й. Кауфман у своїй восьмитомній праці “Історія ізраїльської релігії” [קריפמן 1946–1947]. Висновки Кауфмана були такими: а) ряд релігійних постанов так званого “священицького кодексу” могли виникнути тільки в період централізованого культу в Єрусалимському храмі ще до реформ царя Йошиягу у 621 р. до Р. Х.; б) документ Р написаний раніше документа D, а окремі аспекти релігійної практики зближують його з документами Y та E. Основні аргументи дослідника ґрунтувалися на порівнянні джерел D і P:

1. Документ D дозволяє приватний забій худоби (Повтор. 12:15–17, 21; 20:14), який заборонений у документі P (Лев. 17:1–7; див. також 1 Сам. 14:31–35). Подібним чином кров убитої чистої тварини має вилитися на землю за джерелом D (Повтор. 12:16, 24), тоді як P зобов’язує кров тварини, заколотої при Скинії, приносити на жертвник для очищення душі (Лев. 17:11, 13–14). Прив’язаність забою тварин до Скинії є свідченням раннього періоду історії ізраїльської релігії, тоді як дозвіл забивати їх удома – характерна риса пізнішого централізованого культу.

2. Також джерело D забороняє заколення пасхальної жертви вдома, натомість зобов’язує її принесення в храмі (Повтор. 16:5–6), тоді як, згідно з Y–E (Вих. 12:21–23) та P (Вих. 12:1–14), пасхальна жертва приноситься вдома. Важко уявити, що після встановлення централізованого богослужіння в Єрусалимському храмі по поверненні з Вавилону євреї знову поверталися б до домашнього пасхального жертвопринесення.

3. Згідно з джерелом P, первородні тварини належать Богові і мають бути віддані священикам (Числ. 18:15–19), а десятини – левітам або Скинії (Лев. 27:30–33; Числ. 18:21–24); таким же чином у джерелах Y–E (Вих. 13:2, 12–13; 22:29–30). Проте в джерелі D первородне та десятина поїдаються їхніми власниками під час паломництва в Єрусалим (Повтор. 14:22–29; 15:19–23). Й. Кауфман вважав, що ця деталь характеризує централізований культ, а не навпаки.

4. За джерелом P, кількість була значною – вони отримували десятини від усього Ізраїлю, чого не могло бути в храмовому богослужінні після Вавилонського полону, оскільки їхня кількість була невеликою (Езра 8:15–19). Також немає жодних підстав вважати, що посада первосвященика не існувала в добу Першого храму.

5. Культурний комплекс, зображений у джерелі P, існував у добу Першого храму, про що є численні згадки в інших біблійних текстах: щоденні жертвопринесення

(2 Цар. 16:15), жертви за гріхи (2 Цар. 17–18), закони ритуальної чистоти (1 Сам. 21:6; 2 Сам. 11:4; 2 Цар. 7:3; Ос. 9:9), обрізання і *шаббат* (Бут. 34; Вих. 4:24–26; 2 Цар. 4:23; Амос 8:5).

Після Кауфманової критики концепції джерела Р з'явилося кілька альтернативних версій, характерними особливостями яких були а) більш раннє датування *Priestercodex* (між X та VII ст. до Р. Х.)¹; б) виокремлення більш давнього пласту тексту всередині *Priestercodex*, що зазнав впливу джерела Y. Проте поява нових теорій формування тексту Тори свідчить лише про численні методологічні недоліки *документальної гіпотези* в цілому, серед яких найбільш значними є акцент на історичній критиці (вона часто залежить від світоглядних позицій дослідника та його суб'єктивного бачення) та ігнорування філологічного аспекту аналізу біблійного тексту. Зокрема, не було враховано діахронічного аспекту давньоєврейської мови джерела Р, яка, поза сумнівами, належить до періоду *Першого храму*, але аж ніяк не до доби Вавилонського полону. Ці висновки були зроблені задовго до написання праці Й. Кауфмана, проте проігноровані дослідниками.

Філологічний аналіз тексту Тори ставить ще одне важливе запитання до прихильників *документальної гіпотези*: а чи відомий в історії стародавньої літератури хоч один приклад такої *архіскладної копії різних джерел*, який вони пропонують бачити в тексті П'ятикнижжя? Чи була потреба в гіпотетичних пізніх редакторів структурувати текст як “клаптикову ковдру”, зберігаючи лексичні особливості в кожному фрагменті документа, залишаючи дуже помітні “шви” з'єднання різних “клаптиків”, незграбно повторюючи одні й ті ж сюжети, переказані в різних текстах? Чи, може, існує якийсь інше пояснення літературного плану згаданих особливостей тексту Тори? У межах нашої статті ми не можемо вирішити цю складну проблему, проте спробуємо розглянути надбання в галузі діахронічної теорії давньоєврейської мови Старого Заповіту та їхні можливі наслідки для розуміння історії формування біблійного тексту.

а. Вільгельм Гезеніус: діахронічний аналіз на основі лексики

Хоча питання діахронічного аналізу біблійної давньоєврейської мови розглядалося ще в XVII–XVIII ст. (Б. Волтон, К. Ільген), найбільш систематично та методологічно обґрунтовано воно було викладене в праці німецького гебраїста Вільгельма Гезеніуса “Історія давньоєврейської мови і письма” [Gesenius 1815]. Цей дослідник, дотримуючись методу порівняльного мовознавства, заперечив популярну тоді теорію давньоєврейської як “прамови”, вказуючи на її близькість до фінікійської, а отже, її походження з Ханаану; на його думку, біблійний текст був написаний не раніше доби царів Давида та Соломона (1009–931 рр. до Р. Х.). Йому належить також поділ історії давньоєврейської мови на два великі періоди – *до Полону* (інакше – доба Першого храму, до 586 р. до Р. Х.) та *після Полону* (або доба Другого храму, після 586 р. до Р. Х.). Також він розмежовував мову прози та поезії. Хоча ці розмежування він не вважав абсолютними: наприклад, книги Пророків демонструють квазі-поетичний тип тексту, а мова книг Йова та Єзекіїля, на його думку, характеризується як ознаками раннього, так і пізнього періодів давньоєврейської мови.

У цілому ж стосовно діахронічного визначення мови біблійних книг В. Гезеніус був досить стриманим. Він вважав, що П'ятикнижжя та Ранні Пророки були написані мовою доби *до Полону*, тоді як книги Естер, Екклесіяст, Хроніки, Даниїл, Йона, деякі псалми, Езра, Несмія, Захарія та Малахія – *після Полону*. Датування поезії (зокрема, псалмів) він вважав проблематичним; щодо пізніх Пророків, на його думку, засвідчене в самій Біблії датування може бути прийняте як автентичне з певними уточненнями (наприклад, тексти Іс. 40–66, на його погляд, були додані пізніше).

Основними критеріями пізнього походження тексту і його приналежності до періоду *після Полону* були такі: а) запозичення з арамейської та перської мов;

б) неологізми в давньоєврейській мові; в) словосполучення та фрази, характерні для пізнього періоду. Перше означає значну кількість лексичних та синтаксичних запозичень у писаннях доби Другого храму; друге – переклад архаїчних давньоєврейських слів їхніми новітніми аналогами в пізній давньоєврейській мові; третє – вживання виразів, не притаманних ранньому періоду давньоєврейської мови (їхні порівняння з аналогами доби до Полону виявляє відмінності як у лексиці, так і в синтаксисі).

Деякі арамеїзми у списку Гезеніуса з'являються лише в пізніх текстах, а в ранніх текстах їм відповідають давньоєврейські аналоги [Gesenius 1815, 28–29]:

בוץ [būš] – тонка льняна тканина (див.: Ест. 1:6; 8:15; 1 Хр. 15:27; 2 Хр. 5:12; відповідник у давніх біблійних текстах – запозичене з єгипетської мови слово שֶׁשׁ [šēš], Бут. 41:42; Вих. 38:9, 16).

בִּירָה [bīrā] – цитадель, фортеця, столиця (див.: 1 Хр. 29:1; 2 Хр. 17:12; 27:4; Дан. 8:2; Ест. 1:2, 5; 2:3, 5, 8; 3:15; 8:14; 9:6, 11, 12; Неєм. 1:1; 2:8; 7:2; давньоєврейський аналог – מצודה [məšūḏā], מצוד [məšōḏ], 1 Сам. 22:4; 2 Сам. 5:7; Пс. 31:3; Пр. 12:12).

גומץ [gūmāš] – яма (один лише випадок в Еккл. 10:8; давньоєврейські відповідники – פֶּחַח [pāḥaḥ], 2 Сам. 18:17; שֶׁחַח [šāḥaḥ], Іс. 38:17; Єзек. 19:4; Пс. 7:16; Йов. 9:31; בור [bōr], Бут. 37:22; Вих. 21:33; 2 Сам. 23:15).

גָּזַל [gəzāl] – скарб (Езра 5:17; 7:20; Ест. 3:9; 4:7; давньоєврейські аналоги אוֹשַׁר [ʾōšār], 1 Цар. 14:26; 2 Цар. 24:13; חֹסֵן [ḥōsen] Пр. 15:6; 27:24; Іс. 33:6; Єрем. 20:5; Єзек. 22:25).

זָמַן [zəman] – час (Дан. 2:16; 7:12; Неєм. 2:6; Еккл. 3:1; давньоєврейський відповідник – עַתָּה [ʿet], Бут. 29:7; Вих. 18:22, 26; Лев. 15:25; 16:2; Іс. Нав. 8:29; 2 Сам. 24:15).

יָחַשׁ [yāḥaš] – родовід та дієслово שָׁחַשׁ – записувати когось у родовід (Езра 2:62; 8:1; Неєм. 7:5; давньоєврейський відповідник – תּוֹלְדוֹת [tōləḏōt], Бут. 2:4; Рут. 4:18).

סוֹף [sōp] – кінець (Еккл. 3:11; 7:2; 12:13; 2 Хр. 20:16; давньоєврейський еквівалент – קֵץ [qēš], Бут. 4:13; 6:13; 2 Сам. 14:26; Ам. 8:2; Іс. 9:6).

У такому разі розмежування текстів є очевидним, оскільки час написання пізніх текстів експліцитно позначений у самих цих творах, і використання запозиченої лексики лише підкреслює їхнє пізнє походження. Є також група слів, що зустрічаються лише в текстах, написаних після Полону:

מִדְרָשׁ [midrāš] – навчання, письмо (2 Хр. 13:22; 24:27).

שָׁחַשׁ – дієслово простягатися, сягати (Ест. 4:11; 5:2; 8:4).

כָּבָר [kəbār] – вже, давно (Еккл. 1:10; 2:12; 3:15; 6:10; 9:6, 7).

כָּשֵׁר [kāšēr] – приносити задоволення (Еккл. 10:10; 11:6; Ест. 8:5).

Проте найбільше запитань викликають ті слова, які є запозиченнями з арамейської, але зустрічаються як у пізніх, так і в ранніх біблійних текстах (у деяких випадках при цьому використовується ще й давньоєврейський відповідник у текстах періоду до Полону). Здебільшого це стосується книг Самуїлових та Царів, мова яких (за визначенням самого Гезеніуса) належить до періоду до Вавилонського полону:

כֹּר [kōr] – кор, міра сипучих та рідких матеріалів – бл. 350–400 л (зустрічається в 1 Цар. 5:2, 25; давньоєврейський аналог – חֹמֶר [ḥōmer], Числ. 11:32; Ос. 3:2).

חֹרִים [ḥōrīm] – шляхтичі (Еккл. 10:17; проте див.: 1 Цар. 21:8).

לִישָׁכָה [liškā] – зала, вітальня (1 Сам. 9:22) та נִישְׁכָּה [niškā] – кімната (Неєм. 3:30; 12:44; 13:7).

מְדִינָה [məḏīnā] – провінція, сатрапія (1 Цар. 20:14; Ест. 1:1).

סָכַל [sākāl] – дурень (Еккл. 2:19; 7:17; 10:13; Єрем. 4:22; 5:21), проте дієслово סִכְלָה [sikkēl] – поводитися як дурень – зустрічається в корпусі текстів доби до Полону (1 Сам. 13:13; 2 Сам. 15:31; 24:10; Іс. 44:25). У ранніх текстах переважає נָבַל [nābāl] (Повтор. 32:6, 21; Пр. 14:21).

Морфологічними ознаками іменників пізньої давньоєврейської мови, за В. Гезеніусом, є суфікси -ān , -ōn та -ūt : בִּנְיָן [binyān] – будівля (Єзек. 40:5); יְנָיָן [‘inyān] – справа (Еккл. 1:13); הַשְׁבוֹן [hešbōn] – розуміння, задум (Еккл. 7:25, 29; 9:10), а також утворений від того ж кореня і з тим же суфіксом іменник הַשְׁשָׁבוֹן [hiššābōn] – катapultа (= розумно сконструйована машина, 2 Хр. 26:15); יֵטְרוֹן [yitrōn] – перевага, користь (Еккл. 1:3; 2:13); מַלְכוּת [maləkūt] – царство (Єрем. 49:34; Ест. 1:14; Пс. 103:19)²; סִקְלוּת [siklūt] – безумство (Еккл. 2:3, 12; 10:1, 13).

Також Гезеніус виділяє типові для пізньої давньоєврейської мови словосполучення та фрази: אֱלֹהֵי שָׁמַיִם [‘ēlohē šāmayim] – Бог Небесний (Дан. 2:37, 44; 2 Хр. 36:23; Езра 1:2; Неєм. 2:20); $\text{עֲשֵׂה כְּרִצּוֹנוֹ}$ [‘āšā kirəṣōnō] – діяти по своїй волі (Дан. 11:3, 36) та ін. (вони розглянуті в наступному підрозділі статті).

До особливостей орфографії пізнього періоду він відносить *повне написання* (тобто з *matres lectionis*) замість скороченого [Gesenius 1815, 30].

Приналежність мови книг Самуїлових і Царів до доби *до Полону* доведена й наступниками Гезеніуса – і лексика (крім зазначених вище слів), і особливості синтаксису та граматики тут такі, що є характерними саме для класичної давньоєврейської мови, а не пізньої (див. далі статтю). Тож виникає запитання: чи можна датувати біблійну книгу лише за наявністю в ній арамеїзмів або єврейських слів, що відомі своїм частим вживанням у більш пізню епоху? Логічна відповідь буде, швидше, негативною: адже ми можемо припустити, що арамеїзми проникали в давньоєврейську мову ще в добу Першого храму (імовірно, не в такій кількості, як у більш пізній період), а єврейські слова, що розглядаються нами як “неологізми”, могли бути діалектизмами, що функціонували лише на окремій території, іноді проникаючи в літературну мову. Тому для діахронічної лінгвістичної оцінки тексту мають бути враховані й інші складові – переважаючий тип лексики (а не лише поодинокі випадки вживання “пізніх” слів та запозичень), особливості синтаксису (синтаксичні конструкції найбільш виразно ототожнюють діахронічний зріз мови) та, звичайно, зміст тексту. Ці питання були враховані і методологічно розроблені в працях ізраїльського дослідника Аві Гурвіца (див. далі).

Більшість методологічних принципів, що були розроблені В. Гезеніусом, залишаються актуальними й сьогодні, навіть у світлі тих нових відкриттів у галузі давньоєврейської епіграфіки, що були зроблені в XIX–XX ст., вже після видання “Історії давньоєврейської мови” в 1815 році. Деякі ж із них потребують уточнення та корекції, зокрема поділ історії давньоєврейської мови на два періоди – *до* та *після Полону*, – оскільки в Старому Заповіті досить виразно виявляється шар *архаїчної давньоєврейської мови* (XIV–XII ст. до Р. Х.). Потребують також уточнення і деякі датування біблійної поезії та окремих книг. Недостатньо уваги приділяв Гезеніус і питанню синтаксису – відмінності саме в цій галузі мови є найбільш стійкими і виразними: навіть імітуючи архаїчний стиль і лексику в більш пізні часи, авторам не вдавалося відтворити давній синтаксис. Проте, попри всі вищезгадані недоліки, методологія В. Гезеніуса була взята за основу видатним ізраїльським гебраїстом Аві Гурвіцом, який, вдосконаливши підходи до діакритичного аналізу давньоєврейської мови, розробив власну методику.

Що ж до питання про відношення діахронічного аналізу давньоєврейської мови та історико-критичного методу в біблеїстиці, то ми зустрічаємо вагоме неузгодження: якби тексти так званого джерела Р (гіпотетично створене в 586–444 рр. до Р. Х.) справді були написані в ту ж епоху, що й книги Езри, Неємії, Естер, вони неодмінно мали б на собі відбиток лексики та синтаксису цієї доби, проте цього немає. Натомість ці тексти демонструють саме мову епохи *до Полону*.

Хоча згадана праця В. Гезеніуса була видана задовго до появи книги Юліуса Велльгаузена “Вступ до історії Ізраїлю” (1878, 1882), філологічний аспект історії тексту був проігнорований розробником документальної гіпотези. Подальші розробки

в галузі історії давньоєврейської мови тільки підтвердили основні позиції Гезеніуса щодо мови біблійних книг, проте вони так само ігноруються послідовниками *документальної гіпотези*.

б. Аві Гурвіц: контекстуальний аналіз лексики і фразеології

Методологія діахронічного аналізу біблійної давньоєврейської мови була надалі розвинута ізраїльським вченим Аві Гурвіцом [אורי גורביץ 1972], який, як і Гезеніус, дотримувався поділу історії на два періоди – до Вавилонського полону (XIII–VI ст. до н. е.) та після нього (VI–II ст. до н. е.). У своїй праці “Між двома історичними періодами мови: до питання про історію мови Святого Письма в часи Другого храму” (1972) він детально викладає свою методологію на матеріалі різних біблійних текстів, основну увагу зосередивши на Книзі псалмів (її діахронічному лінгвістичному аналізу присвячена друга половина його книги). Текст саме біблійних псалмів було обрано ще й тому, що час їхнього написання в більшості випадків неможливо встановити через відсутність *експліцитних історичних маркерів* (згадок імен царів, за панування яких було написано текст, імені автора та його епохи та ін.), оскільки в поезії вони з’являються вкрай рідко. До того ж поетичні твори часто характеризуються використанням запозичених з давнини мотивами, образами, штучним вживанням архаїзмів та імітацією стилю стародавньої поезії. Тому саме діахронічний аналіз мови цих творів – єдине джерело датування епохи їхнього написання.

З другого боку, саме це штучне відтворення архаїчних фразеологізмів та синтаксичних кліше в поезії дає можливість розпізнати їхнє більш пізнє походження, оскільки в них з’являються лінгвістичні модифікації пізнішого походження – запозичені з арамейської та перської мов слова, зміни в порядку слів у реченні, використання віддієслівних іменників, змодельованих на арамейських структурних основах, тощо. Саме таке порівняння лягло в основу методології А. Гурвіца [אורי גורביץ 1972, 13–26]. Основними критеріями визначення приналежності тексту до одного з двох вказаних періодів є такі: а) лексика, характерна для пам’яток писемності саме цієї історичної доби; б) особливий синтаксис; в) фразеологія. Вищезгадана методологія встановлює чіткі правила визначення ізоглас раннього та пізнього періодів історії давньоєврейської мови:

1. Якщо слово або вираз, вживання яких було поширеним у писемних пам’ятках епохи після Вавилонського полону (доби персидського панування та пізньої античності), але не засвідчене в текстах, що їхнє раннє походження не викликає жодного сумніву, то це може свідчити про *пізнє походження* тексту.

2. Синтаксичні конструкції, притаманні ранньому (до Вавилонського полону) або пізньому (після Вавилонського полону) періодам, також повинні бути засвідченими в аналогічному контексті в пам’ятках писемності, датування яких не викликає жодних сумнівів. При цьому домінуючим чинником є *поширеність, висока частотність* вживання цих виразів у документах відповідної епохи.

3. Фразеологізми (особливо ті, що вживаються в гімнах), вжиті у текстах, що незаперечно є ранніми, також мають бути зіставлені з їхніми відповідниками в пізніх текстах. При цьому частота їхнього вживання в обох групах текстів також має бути врахована.

4. Наявність морфеми або лексеми арамейського чи більш пізнього єврейського походження (так само й деяких іншомовних слів) у тексті, що за іншими критеріями оцінки є раннім, ще не дає підстави розглядати його як пізній, оскільки могли бути різні причини появи цих елементів у цьому уривку (арамейзми могли потрапити до тексту ще в давнину, а більш пізні форми могли з’явитися при переписуванні та редагуванні). Діахронічний аналіз тексту потребує *цілісного підходу*, який би враховував усі аспекти тексту – його зміст, експліцитні та імпліцитні маркери датування, загальний контекст.

Наведемо кілька прикладів зі згаданої праці А. Гурвіца. У 1 Цар. 15:18 та 2 Хр. 16:2 розповідається про одну і ту ж подію – принесення юдейським царем Асою як данини скарбів Єрусалимського храму арамейському цареві Бен-Гададу. В останній частині вірша в обох текстах вживається однакова фраза, проте з деякими характерними відмінностями у формі слова “Дамаск” (דַּמְשֶׁק [damméseq]) – назві столиці дрібної арамейської держави Арам-Дамаск, яка в Книзі Хронік передана з епентетичним сонорним [r], тобто як “Дармаск” (דַּרְמְשֶׁק [darméseq]):

1 Цар. 15:18:

וַיִּשְׁלַח הַמֶּלֶךְ אֶסָא אֶל-בֶּן-הַדָּד בֶּן-טַבְרִמֹן בֶּן-הַזִּיזֹן מֶלֶךְ אֲרָם הַיּוֹשֵׁב בְּדַמְשֶׁק – “І послав їх [скарби] цар Аса Бен-Гададові, синові Таврімона, сина Хезйона, цареві Араму, що живе в Дамаску”.

2 Хр. 16:2:

וַיִּשְׁלַח אֶל-בֶּן-הַדָּד מֶלֶךְ אֲרָם הַיּוֹשֵׁב בְּדַרְמְשֶׁק – “І послав [цар Аса скарби] Бен-Гададові, цареві Араму, що живе в Дармаску”.

Подібним чином у паралельних текстах із 2 Сам. 8:6 та 1 Хр. 18:6, де мова йде про розміщення царем Давидом гарнізону в завойованому ним Дамаску, вживаються дві різні форми цієї власної назви.

2 Сам. 8:6:

וַיִּשֶׂם דָּוִד נְצַבִּים בְּאֲרָם דַּמְשֶׁק – “І поставив Давид залог у в Арам-Дамаску”.

1 Хр. 18:6:

וַיִּשֶׂם דָּוִד בְּאֲרָם דַּרְמְשֶׁק – “І поставив Давид [залог] в Арам-Дармаску”.

У тексті Книги Хронік, що, безсумнівно, була написана *після Вавилонського полону* (див. 1 Хр. 9:1), вживається більш пізній варіант назви міста “Дамаск” з епентетичним сонорним [r], що з’являється замість гемінації (подвоєння) сонорного лабіального [mm]: דַּמְשֶׁק [damméseq] > דַּרְמְשֶׁק [darméseq]. Поширене вживання форми [darméseq] у самому Старому Заповіті засвідчене лише в Книгах Хронік (1 Хр. 18:5–6; 2 Хр. 16:2; 24:23; 28:5, 23), а в небіблійних текстах воно активно використовується тільки починаючи з перших століть християнської ери в Кумранських рукописах, у літературі єврейських мудреців (на івриті та арамейській), а також у класичній сирійській мові (Пешитта). Тоді як форма [damméseq] засвідчена в ранніх текстах – написах фараона Тутмоса III (XV ст. до Р. Х., *tmsq*), листах із Тель-Амарни (XIV ст. до Р. Х., *dmsq*) і в тексті (VIII ст. до Р. Х., *dmsq*). Тож не викликає сумніву те, що вживання саме форми [darméseq] замість [damméseq] є показником пізнього походження тексту.

Проте, якщо вважати форму назви міста [damméseq] ізоглосією, що свідчить про походження тексту *до Вавилонського полону*, виникають суперечності з панівними в біблеїстиці концептами датування біблійних книг. Окрім того, що ця форма слова зустрічається в книгах Старого Заповіту, датується періодом *до Вавилонського полону* або його початком (Іс. 7:8; 8:4; 17:1; Єрем. 49:24, 27; Єзек. 27:18; 47:16–18; 48:1; Амос 1:3, 5), маємо кілька випадків її вживання у книгах, що біблійною критикою відносяться до доби *після Полону* (2 Цар. 14:28; 16:9; Пісн. 7:5).

Книги Хронік, Даниїла, Неємії та Естер (час написання яких *після Полону* експліцитно засвідчений у самому їхньому тексті) містять ще одну лексичну ізоглосу – слово בִּירָה [bīrā] – “цитадель”, “фортеця”, “столиця”, що походить від аккадського [bīrtu], проте в давньоєврейській мові з’явилося через арамейську мову в більш пізні часи (1 Хр. 29:1; 2 Хр. 17:12; 27:4; Дан. 8:2; Ест. 1:2, 5; 2:3, 5, 8; 3:15; 8:14; 9:6, 11, 12; Неєм. 1:1; 2:8; 7:2). Подібним чином вживається й слово перського походження אֲדַרְכֹּנִים [’ādarkōnīm] – “драхми”, “дарики” (грошова одиниця) в 1 Хр. 29:7; Езра 8:27.

Однак лексичні ізоглоси, вживання яких можна простежити в паралельних текстах *до і після Полону*, зустрічаються не так часто (найбільше їх – у Книгах Хронік). Тому А. Гурвіц пропонує використовувати й інші діахронічні маркери – найтипівіші

вирази, аналоги яких можна зустріти в ранніх біблійних текстах. Наприклад, вітання царя у 2 Цар. 1:31:

יְחִי אֲדֹנָי הַמֶּלֶךְ דָּוִד לְעֹלָם – “Нехай живе володар мій, цар Давид, повіки!”

Аналогічне звертання у Книзі Неємії (2:3) та Даниїла (2:4, арамейською) звучить дещо інакше:

הַמֶּלֶךְ לְעֹלָם יְחִיָּה – “Царю, повіки живи!”

מֶלֶכָּא לְעֹלְמִין חַיִּי – “Царю, повіки живи!”

Звертання “Царю, повіки живи!” є типовим для імперської арамейської мови й було частиною етикету спілкування з царем у добу Ахеменідів [הורביץ 1972, 23]. Подібні формули звертання з’являються в книгах Езри та Неємії: אֲגַרְתָּא דִּי-שְׁלַח תְּתַנִּי – “Лист, що його послав Татнай, губернатор Заріччя... тож, якщо буде приємно цареві...” (Езра 5:6, 17); אֲם-עַל-הַמֶּלֶךְ טוֹב אֲגָרוֹת יִתְּנוּ-לִי עַל-פְּתוּוֹת – “Якщо буде приємно цареві, нехай дадуть мені листа до губернаторів Заріччя...” (Неем. 2:7). Шанобливе звертання “якщо приємно буде цареві...” притаманне царському етикету доби Ахеменідів, у текстах же, що датуються доахемідською добою, формула звертання до царя, швидше за все, виглядала б інакше: “Якщо добре буде в очах царя, нехай він дасть у руку мою книги до правителя Заріччя”. У текстах доби *до Полону* аналогічних звертань немає, проте можна реконструювати їх на основі подібних фраз:

וְעֲשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטוֹב בְּעֵינַי יְהוָה – “І робитимеш ти справедливе і добре в очах Господа” (Повтор. 6:18).

וְכָל-הָעָם הַפִּירוּ וַיִּיטֹב בְּעֵינֵיהֶם – “І увесь народ довідався [про це], і добре було [це] в очах його” (2 Сам. 3:36).

Також слово перського походження אֲגַרְתָּא [‘iggartā] (“лист”) не вживається в ранніх текстах, коли мова йде про *грамоти* або *листу*, натомість використовується слово סְפָרִים [səpā’īm] (“книги”, “сувої”):

וַתִּשְׁלַח הַסְּפָרִים אֶל-הַזְּקֵנִים וְאֶל-הַחֹרִים – “І послала вона грамоти до старійшин та до вельможних” (1 Цар. 21:8).

Див. також 2 Цар. 10:1; 20:12; хоча в Книзі Естер, що, безсумнівно, належить до пізнього періоду історії давньоєврейської мови, סְפָרִים [səpā’īm] теж вживається в значенні “грамоти”, “листу” (Естер. 1:22; 3:13; 8:10; 9:20, 30).

Подібним чином вживання слова הֵדְוָה [hedwā] (“радість”), що набуло поширення в розмовній арамейській мові, двічі зустрічається в пізніх біблійних книгах – один раз в уривку, написаному біблійною арамейською мовою, другий – у тексті давньоєврейською:

וַעֲבַדוּ בְנֵי-יִשְׂרָאֵל כְּהֵנָּה וְלֹנְיָ וּשְׂאָר בְּנֵי-גְלוּתָא תְּנַכַּת בֵּית-אֱלֹהֵהָ דְנָה בְּהַדְוָה – “І здійснили сини Ізраїлю, священики і левіти і решта тих, хто повернувся з полону, посвяту цього Дому Божого в радості” (Езра 6:16).

וְאֶל-תַּעֲצָבוֹ כִּי-הָדוֹת יְהוָה הִיא מְעֻזָּכֶם – “...і не сумуйте, бо радість Господня – то підтримка ваша” (Неем. 8:10).

Проте в Неем. 12:27 в уривку, паралельному за змістом до Езри 6:16, вжито давньоєврейське слово שְׂמֵחָה [śimhā] замість הֵדְוָה [hedwā]:

וּבְהִנְכַחַת הוֹמַת יְרוּשָׁלַם בְּקִשׁוֹ אֶת-הַלְוִיִּם מִכָּל-מְקוֹמָתָם לְהִבְיָאָם לִירוּשָׁלַם לַעֲשׂוֹת תְּנַכַּחַת וּשְׂמֵחָה – “І при посвяченні стіни Єрусалима просили привести левітів з усіх місць до Єрусалима, щоб провести свято посвячення і радості”.

Втім, сам факт вживання давньоєврейського слова в пізньому тексті не заперечує того, що арамеїзм הֵדְוָה [hedwā] є ізоглосією пізньої давньоєврейської мови, оскільки вживання “старих” слів у період *після Полону* є більш зрозумілим (імітація “високого стилю”, наприклад), ніж анахронічне використання пізньої лексики в давніх текстах. До того ж у паралельних уривках гімнологічного характеру הֵדְוָה [hedwā] у пізньому тексті протистоїть у ранньому:

1 Хр. 16:27:

הוֹד וְהִדְרָר לְפָנָיו עוֹ וְהִדְוָה בְּמִקְמוֹ – “Слава і радість перед лицем Його, могутність і радість на місці Його”.

Пс. 96:6:

הוֹד-וְהִדְרָר לְפָנָיו עוֹ וְהִתְפָּאֲרָת בְּמִקְדָּשׁוֹ – “Слава і велич перед лицем Його, могутність і краса у святилищі Його”.

На основі аналізу вживання слова в біблійному тексті, а також у небіблійних текстах доби *після Полону* А. Гурвіц робить висновок, що це слово “є пізнім у біблійній єврейській мові” [הורביץ 1972, 24].

У цілому методологія лінгвістичного датування тексту, запропонована А. Гурвіцом, видається досить врівноваженою, послідовною та переконливою. Дослідник розглядає також її імовірні слабкі сторони, намагаючись запропонувати методологічні рішення. До таких слабких сторін належить феномен анахронічного вживання пізньої лексики (здебільшого арамейського походження) в ранніх біблійних текстах. Наприклад, слово арамейського походження נִכְסִים “багатство”, що є характерним для рабинської літератури (як еквівалент давньоєврейського слова רְכוּשׁ). У Біблії воно зустрічається тричі – двічі в тексті періоду *після Полону* (2 Хр. 1:11–12) та один раз у книзі Ісуса Навина (22:8), що, безсумнівно, належить до ранніх текстів. Чи можна на підставі цього лише факту робити висновок, що книга Ісуса Навина написана в добу *після Полону*?

Гурвіц стверджує, що підхід тут має бути комплексним і визначати час створення тексту можна, лише врахувавши *сукупність різних фактів*, а не на основі одного тільки випадку вживання слова, що більш відоме з пізніх джерел. Так, на його думку, феномен появи поодиноких арамейських або єврейських слів, що засвідчені в пізніх текстах, у творах ранніх може бути пояснений такими чинниками: випадковим проникненням арамеїзмів до літературної мови через розмовну; навмисним стилістичним використанням запозиченого слова (можливо, пов’язаного з його особливими семантичними відтінками); функціонуванням його як діалектизму або ж вживанням як пізньої *глоси*, що була введена переписувачами [הורביץ 1972, 26].

До арамейських слів, що вживаються в ранніх текстах, належать такі: אָרַךְ (= євр. דָּרַךְ, Бут. 49:17), נָכַר (= євр. אָרַךְ, Суд. 5:30), אָרַךְ (= євр. אָרַךְ, Повтор. 33:2). Порівняно з творами, написаними *після Полону*, в давніх біблійних текстах кількість арамеїзмів мінімальна, що пояснюється певними історичними обставинами: до Ассирійського (722 р. до Р. Х.) та Вавилонського (586 р. до Р. Х.) полону контакти між ізраїльтянами та арамеомовними народами Близького Сходу не були такими близькими (варто згадати, що під час облоги Єрусалима ассирійцями в 701 р. до Р. Х. євреї не розуміли арамейської мови, Іс. 36:11), проте під час Полону євреї “занурилися” в середовище племен та народів, що спілкувалися арамейською. Саме цим фактом пояснюється наявність великої кількості арамеїзмів у книгах, написаних у добу *після Полону*. Проте проникнення арамейських слів у давньоєврейську мову почалося раніше, ще в період Першого храму.

Одним з таких прикладів є згадане А. Гурвіцом вживання арамейського слова מְלָכָה/מְלִכּוּת “царство”, “панування” (в текстах періоду *після Полону*: 1 Хр. 1:43; 12:24; 28:5; 29:85; 2 Хр. 11:17; 12:1; 20:30; 36:20; Езра 4:5; 7:23; Неєм. 12:22; Естер. 1:7, 11, 19; 2:17; 3:6; 5:1; 6:8, 15; 9:30 Дан. 2:39, 41, 44; 3:33; 4:27; 7:23; 9:1; 10:13; 11:2, 20, 21) замість його давньоєврейського еквівалента в Старому Заповіті מְלָכָה/מְלִיכָה (Суд. 9:8; 1 Цар. 21:7; Амос 7:13; Іс. 19:2; 34:12; 62:3; а також у текстах доби Вавилонського полону та після нього: Єзек. 17:14; 29:14; Єрем. 18:7, 9; Плач. 2:2; 2 Хр. 9:19; 13:5). Але пізня арамейська форма зустрічається тричі в текстах доби Першого храму, причому один з цих текстів належить до зразків архаїчної давньоєврейської мови: וְהִתְנַשֵּׂא מְלָכּוּתוֹ – “І піднесеться царство його” (Числ. 24:7); וְהִתְנַשֵּׂא מְלָכּוּתוֹ – “Не встоїш ні ти, ні царство твоє” (1 Сам. 20:31); וְהִתְנַשֵּׂא מְלָכּוּתוֹ – “І утвердилось царство його міцно” (1 Цар. 2:12). Чи свідчить використання слова מְלָכּוּת в

цих текстах про їхнє пізне походження? Далі ми наведемо власні коментарі до методології А. Гурвіца [הורביץ 1972, 80].

Хоча слово вживається מַלְכוּת [malkū] / מַלְכוֹת [malkūt] переважно в пізній давньоєврейській біблійній мові, а також у мові Талмуда, мідрашів і таргумів, його форма *не є типово пізньою* чи, точніше кажучи, його морфологічна структура, що не виявляє різниці між архаїчним та пізнішим варіантами, може бути оцінена і як рання, і як пізня. Справа в тому, що в арамейських абстрактних іменниках зберігається архаїчне протосемітське закінчення називного відмінка множини [-ū], тож таку форму воно мало ще в давні часи, коли могло проникнути в давньоєврейську мову. Тому А. Гурвіц справедливо зауважує, що для датування тексту лише за наявністю арамейських запозичень варто поставити питання: чи самі арамеїзми в ньому вживаються в архаїчній чи в пізній формі? [הורביץ 1972, 28]. Саме тому Гурвіц наполягає на необхідності застосовування *комплексного підходу* до діахронічного аналізу мови біблійного тексту (див. вище).

Як вже було відзначено, А. Гурвіц застосовував свою методологію для датування псалмів – поетичних текстів, які є найбільш складними для визначення часу їхнього написання через відсутність експліцитних вказівок на історичний контекст та штучну імітацію архаїчного стилю. У його згаданій праці він, застосовуючи свою *комплексну методологію* діахронічного аналізу давньоєврейської мови, переконливо визначає псалми, написані в добу *після Полону*: 145, 103, 119, 125, 133, 124, 144 та 117.

До того ж Гурвіц виділяє ще три групи псалмів, у яких *присутні деякі елементи* пізньої давньоєврейської мови, проте їх недостатньо для визначення поетичного твору як пізнього. До цієї групи дослідник відносить і ті псалми, зміст яких цілком очевидно свідчить про пізній час написання, але не містить мовних елементів доби Другого храму (наприклад, Пс. 137), а також псалми, написані в одному стилі і з одним жанровим визначенням з тими, які за мовними особливостями належать до пізніх (наприклад, *Пісні паломництва*, Пс. 120–134). Він об'єднує їх у три групи: а) псалми між 100 та 150, що містять деякі мовні елементи пізньої давньоєврейської мови в тексті: 104, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 116, 126, 135, 137, 143, 146, 147, 148; б) псалми до 100-го псалма з такими ж елементами: 19, 33, 40, 45, 63, 75; в) псалми, що не містять мовних ознак пізньої доби, крім написаних у кінці доксологічних формул: 28, 45, 128 [הורביץ 1972, 170–176].

У своєму діахронічному аналізі мови Книги псалмів А. Гурвіц визначає мову П'ятикнижжя як таку, що належить до періоду *до Полону*, протиставляючи їй мову біблійних книг, написаних *після Полону*. Таким чином, не залишається жодних сумнівів щодо часу написання джерела *Priestercodex* в епоху до IV ст. до Р. Х.

в. Ян Юстен: діахронічний аспект (морфо)синтаксису

Концепція діахронічного дослідження синтаксису представлена, головним чином, у працях Яна Юстена. Вона ґрунтується на тому, що “діахронічні відмінності в синтаксисі менш помітні, ніж лексичні”, і тому “для стародавнього автора легше було підробити архаїчну лексику, ніж синтаксис” [Joosten 2005, 329]. Таким чином, синтаксис є більш консервативним у порівнянні з лексикою, і тому він сильніше протистоїть штучній архаїзації мови, яка могла мати місце в пізній біблійний період.

У своїй праці “Різниця між давньоєврейською мовою класичного та пізнього періодів, відображена в синтаксисі” Юстен спирається на відмінності у морфосинтаксисі дієслова в цих двох діахронічних пластах давньоєврейської мови – “класичному” (*до Полону*) та “пізньому” (*після Полону*). До найхарактерніших змін пізньої доби дослідник відносить такі явища, як а) поступовий відхід “перевернутих” часів *wāyiqṭōl* і *wəqātal* та заміна їх іншими формами; б) більш часте використання дієприкметника в предикативній функції; в) зміна функцій абсолютного інфінітива [Joosten 2005, 330].

Однією з найпомітніших змін є часте використання форми юсива та імперфекта в значенні юсива 2-ї особи (*wətiqtōl*, *wətiqtīlī*, *wətiqtālū*, *wətiqtōlnā*) в пізніх біблійних текстах (у класичній біблійній мові вони зустрічаються вкрай рідко). У біблійних текстах, написаних мовою *до Полону*, вони зустрічаються лише в трьох уривках, з яких один належить до поезії (Вих. 15:17), а решта – до прози.

Вих. 19:3:

כֹּה תֹאמַר לְבֵית יַעֲקֹב וְתֹגִיד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל – “Так скажи дому Якова і сповісти синам Ізраїлевим...”

Числ. 17:25:

– הַשֵּׁב אֶת-מִטַּה אֶהְרֹן לְפָנַי הַעֲדוֹת לְמִשְׁמֶרֶת לְאוֹת לְבְנֵי-מֶרִי וְתַבֵּל תְּלוּנְתֶם מֵעַלִי וְלֹא יָמְתוּ – “Поклади жезл Ааронів перед ковчегом свідочтва, щоб тримати його як знак для синів бунтівних, і припиниш ремствування їх на Мене, і не помруть вони”.

На противагу текстам доби *до Полону*, тексти епохи Другого храму, що складають за обсягом лише 1/3 від корпусу, написаного класичною давньоєврейською мовою, містять 9 випадків вживання конструкції типу в значенні юсива 2-ї особи. Наведемо лише три тексти, зазначивши вказівки на решту випадків.

Дан. 9:25:

וְתִדַע וְתִשְׂכַּל – “Отже, знай і розумій...”

Неем. 9:28:

– וְאַתָּה מְשַׁמֵּם תִּשְׁמַע וְתִצְלַח כְּרַחֲמֶיךָ רַבּוֹת עִתִּים – “А Ти з небес чув і визволяв їх, по милості Твоїй, багато разів”.

2 Хр. 20:20:

– הָאֱמִינוּ בַיהוָה אֱלֹהֵיכֶם וְתִאֱמַנּוּ הָאֱמִינוּ בְּנַבִּיאָיו וְהִצַּלְיָחוּ – “Вірте Господу Богу вашому і будьте впевнені, вірте пророкам Його і будете успішні”.

В інших текстах: Дан. 12:13 (2); 2 Хр. 20:9 (2).

У класичній давньоєврейській мові значення модальності (*irrealis*) або майбутньої дії передається двома наборами засобів:

а) *yiqṭōl* (*yaqtulu) або *wəqātal* (*wəqātalā*), що виконують, по суті, одну функцію, відрізняючись лише позицією в реченні: *wəqātal* – у середині речення, *yiqṭōl* – на початку:

– עַל-כֵּן יַעֲזֹב-אִישׁ אֶת-אָבִיו וְאֶת-אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ – “Тому покине (*yiqṭōl*) чоловік батька свого і матір свою і приліпиться (*wəqātal*) до дружини своєї” (Бут. 2:24).

б) *когортатив*, *юсив*, *імператив*, що розподіляються за особами: когортатив – перша особа, імператив – друга особа (в негативних реченнях *לֹא* + юсив), юсив – третя особа.

– תִּן-נָה-לִי אֶת-פְּרֻמָּךָ וַיהִי-לִי לְגֹן-יָרֵק כִּי הוּא קָרוֹב אֶצְלִי בֵּיתִי וְאַתָּה לֵךְ תַּחֲתֶיךָ כָּרֶם טוֹב מִמֶּנּוּ – “Дай (*імператив*) мені виноградник твій, і буде він мені городом, бо він близько від дому мого, а я дам (*когортатив*) тобі замість нього виноградник ще кращий” (1 Цар. 21:2).

Ця система є поясненням того, чому в класичній давньоєврейській мові не очікується використання *wətiqtōl*, *wətiqtīlī*, *wətiqtālū*, *wətiqtōlnā* в значенні юсива: цю функцію виконує в першому наборі *wəqātal*, у другому – імператив [Joosten 2005, 332–333]. Що ж стосується пізньої давньоєврейської мови, то в ній спостерігається вживання різних форм класичної давньоєврейської мови без чіткого розрізнення їхніх функціональних відмінностей, як, наприклад, в уривку Дан. 11:17–19: тут форми юсива (виділені **жирним**) вжито не в модальному (волітивному) значенні, і при цьому вони чергуються з *wəqātal* (виділено **жирним курсивом**):

וַיִּשְׂם פָּנָיו לְבוֹא בְתַקְוָה כֹּל-מַלְכוּתוֹ וַיִּשְׁרִים עִמּוֹ וַיַּעֲשֶׂה וּבַת הַנְּשִׂים יִתֵּן-לוֹ לְהַשְׁחִיתָהּ וְלֹא תַעֲמַד וְלֹא-לוֹ תִּהְיֶה

וַיִּשְׂם פָּנָיו לְאֵיִם וְלָכַד רַבִּים וְהִשְׁבִּית קִצְיוֹן חֲרָפְתּוֹ לוֹ בְּלִתֵי חֲרָפְתּוֹ וַיִּשִׁיב לוֹ וַיִּשְׂבֵּם פָּנָיו לְמַעוֹזֵי אֲרָצוֹ וְנִכְשַׁל וְנָפַל וְלֹא יִמָּצֵא

“І матиме намір (*юсив*) піти з усією силою царства свого, і укладе договір (*wəqātal*) з ним. І віддасть дочку йому [за дружину], щоб згубити її [землю], та не

вдасться йому, і не стане цього. І зверне (юсив) обличчя своє на острови, і захопить (*wəqātal*) багато їх, але вождь зупинить (*wəqātal*) наругу його і йому відплатить (*yiqṭōl*) за наругу його. І тоді зверне (юсив) обличчя своє на фортеці землі його [вождя], але спіткнеться і впаде (*wəqātal*), і не знайдуть (*yiqṭōl*) його”.

І навпаки, *yiqṭōl* у початковій позиції може вживатися в значенні юсива, не маючи юсивної форми, як, наприклад, у Неєм. 2:3:

מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל לְעֹלָם וָעֶד – “Цар повіки нехай живе (*yiqṭōl*)!” (на протигагу класичній давньоєврейській мові: מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל לְעֹלָם וָעֶד יְהוָה – “Нехай живе (юсив) пан мій цар Давид повіки!” (1 Цар. 1:31)).

Тобто в пізній давньоєврейській мові різні форми вживаються *невпорядковано*, і саме цим пояснюється вживання *wətiqṭōl* у значенні юсива 2-ї особи. Форма дієслова 2-ї особи з попереднім *wə*- неволітивного модального значення може виражатися в пізній давньоєврейській мові через *wəqātal* (див. наведений вище приклад Дан. 11:17–19), що притаманно і класичній давньоєврейській мові, але може використовуватися і *wətiqṭōl* (див. вище Неєм. 9:28, де в класичній давньоєврейській було би вжито *wəqātal*). У волітивному ж значенні дієслів 2-ї особи в пізній давньоєврейській мові вживається як *wə* + *імператив* (що властиво і класичній давньоєврейській), так і непритаманна класичному періоду форма *wətiqṭōl*.

Крім наведеного вище використання форми *wətiqṭōl* у значенні юсива 2-ї особи, Я. Юстен наводить і інші відмінності в (морфо)синтаксисі класичного та пізнього пластів давньоєврейської мови:

1. У класичній давньоєврейській волітивні форми дієслова стоять на початку речення, рідше – в другій позиції; в пізній – дієслово стоїть на третьому місці (див. Неєм. 2:3; Еккл. 10:20) [Joosten 2007, 47–61].

2. Для класичної давньоєврейської мови характерне паралельне використання *wəqātal* та *yiqṭōl* у значенні повторюваної дії в минулому (бл. 150 разів); у пізній же давньоєврейській все ще вживається *yiqṭōl* у такому значенні, проте *wəqātal* вкрай рідко [Joosten 2006, 135–147].

3. У класичній давньоєврейській дієприкметник у предикативній функції виражає супровідну, фонову дію в минулому, тоді як у пізній – повторювану або звичну дію [Joosten 2006, 135–147].

4. Класична давньоєврейська мова демонструє типовий порядок слів: *волітивні форми дієслова* (імператив, юсив, когортатив) – *часові вирази* (95 % речень), тоді як у пізній давньоєврейській біблійній мові зустрічається один зразок класичного типу (Неєм. 1:11) і зворотного порядку слів: *часовий вираз* – *волітив* (Ест. 5:14; Еккл. 7:14; 11:6; 2 Хр. 20:16, 17). Зворотний порядок слів переважає і в ранніх текстах післябіблійного періоду – рукописах з Кумрану, Книзі Бен-Сіра та Книзі ювілеїв [Joosten 2013a, 118–125].

5. Морфологічна різниця між волітивними формами та *yiqṭōl* не означає семантичної різниці в пізній біблійній та ранній післябіблійній давньоєврейській мові: когортатив і юсив [Joosten 2013a, 126–127].

Різницю між класичною та пізньою давньоєврейською мовою Юстен розглядає саме в *діахронічному плані*, хоча не виключає й діалектологічного аспекту. На користь такої концепції він висуває три аргументи:

А) Хоча цілком імовірно, що елементи архаїчного і більш пізнього (мофро)синтаксису могли співіснувати на певному історичному етапі (в добу Другого храму, зокрема) у вигляді діалектів, це не заперечує самого факту, що давній синтаксис *є давнім* за походженням, збереженим у певному діалекті.

Б) Історія єврейської літератури визначає час написання того чи іншого твору не тільки (і не стільки) за лінгвістичними показниками, а й за історичним контекстом, змістом, стилем та ін., і ці добре розроблені концепції *узгоджуються із суто філологічним аналізом біблійних книг*. Так, у жодного критика немає сумнівів стосовно

того, що основа тексту Тори сягає доби Ізраїльської монархії, що книги Езри та Даниїла належать до епохи після Полону, а Бен Сіра та Книга ювілеїв – до періоду пізньої античності.

В) Поширення синтаксису, характерного для пізньої давньоєврейської мови, в численних творах післябіблійної доби свідчить на користь саме діахронічного його характеру: твори, написані в різних місцях (а отже, відображають різні діалектні риси), виявляють однакові синтаксичні парадигми, що є свідченням їхнього недіалектного характеру [Joosten 2013a, 127–129].

Отже, чітке розмежування між давньоєврейською мовою періодів *до Полону* і *після Полону* дало можливість поставити під сумнів пізнє датування біблійних текстів, що були віднесені до так званого джерела Р, і доповнити історичну критику цієї концепції ще й філологічним аспектом. Підтверджується методологічна теза Яна Юстена щодо застосування результатів історичної лінгвістики до біблійної критики: «Історичній лінгвістиці треба дозволити регулювати деякі крайнощі... на-вряд чи можна припустити, що великі частини, які належать до корпусу класичної давньоєврейської мови, – такі, як історія Йосипа, Кодекс Святості та Книга Ісуса Навина, – були створені повністю у VI ст. до Р. Х. або пізніше. Давайте лишимо у спокої ціле П'ятикнижжя. Біблеїсти сьогодні – не тільки поодинокі дисиденти чи окремі школи мінімалістів – стали занадто ліберальними щодо датування особливо текстів П'ятикнижжя... Виникає спокуса сказати: “Якщо П'ятикнижжя має походження після Полону, то немає історії давньоєврейської мови”» [Joosten 2005, 339].

Сучасні дослідження виявили ще один пласт біблійної давньоєврейської мови – *архаїчний*, що характеризується наявністю давнього західносемітського дієвідмінювання, рис морфосинтаксису, а також окремих архаїчних морфологічних форм. Архаїчна давньоєврейська мова датується часом *до побудови Першого храму* (до X ст. до Р. Х.), тобто періодом між XIV та X ст. до Р. Х., і представлена вона, головним чином, поезією – Благословенням Якова (Бут. 49:1–27), Піснею на Морі (Вих. 15:1–18. 21), Благословеннями Валаама (Числ. 23:7–10, 18–24; 24:3–9, 15–24), Піснею Мойсея (Повтор. 32:1–43), Благословенням Мойсея (Повтор. 33:2–27), Піснею Дебори (Суд. 5:2–31) та Піснею Ханни (1 Сам. 2:1–10). Проте презентація архаїчного пласту давньоєврейської мови та його значення для історико-критичного методу виходять за межі завдань цієї статті.

¹ Див.: [Hurvitz 1974, 24–56; Friedman 1981, 44; Haran 1981, 321–333].

² Про вживання слова “царство” див. далі підрозділ б., присвячений огляду методології А. Гурвіца.

ЛІТЕРАТУРА

- Alter Robert. The Art of Biblical Narrative.* New York, 1981.
- Astruc Jean. Conjectures sur les mémoires originaux dont il paroît que Moÿse s'est servi pour composer le livre de la Genèse.* Bruxelles, 1753.
- Campbell A. F., O'Brien M. A. Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations.* Minneapolis, 1992.
- Eichhorn Johann. Einleitung in das Alte Testament.* 5 vols. Leipzig, 1780–1783.
- Eissfeldt O. Einleitung in das Alte Testament.* Tübingen, 1964.
- Friedman R. E. The Exile and the Biblical Narrative. The Formation of Deuteronomistic and Priestly Works.* Chicago, 1981.
- Friedman R. E. Who Wrote the Bible?* London, 1988.
- Gesenius W. Geschichte der hebräischen Sprache und Schrift.* Leipzig, 1815.
- Haran M. Behind the Scenes of History: Determining the Date of the Priestly Source // Journal for the Biblical Literature, 1981, № 100.*

Hurvitz A. The Evidence of Language in Dating the Priestly Code // **Revue Biblique**, 1974, № 81.

Ilgel Carl David. **De Iobi antiquissimi carminis hebraici natura et virtutibus.** Leipzig, 1789.

Joosten Jan. The Distinction Between Classical and Late Biblical Hebrew as Reflected in Syntax // **Hebrew Studies**, 2005, № 46.

Joosten Jan. A Remarkable Development in the Biblical Hebrew Verbal System: The Disappearance of Iterative WEQATAL // **Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives.** Winona Lake, 2006.

Joosten Jan. The Syntax of Volitive Verbal Forms in Qoheleth in Historical Perspective // **The Language of Qohelet in Its Context. Essays in Honour of Prof. A. Schoors on the Occasion of His Seventieth Birthday.** Leuven, 2007.

Joosten Jan. **The Verbal System of Biblical Hebrew. A New Synthesis Elaborated on the Basis of Classical Prose.** Jerusalem, 2012.

Joosten Jan. Wilhelm Gesenius and the History of Hebrew in the Biblical Period // **Biblische exegese und hebräische Lexikographie: Das "Hebräisch-deutsche Handwörterbuch" von Wilhelm Gesenius als Spiegel und Quelle alttestamentlicher und hebräischer Forschung, 200 Jahre nach seiner ersten Auflage.** Berlin – Boston, 2013.

Joosten Jan. Imperative Clauses Containing a Temporal Phrase and the Study of Diachronic Syntax in Ancient Hebrew // **Hebrew in the Second Temple Period.** Leiden – Boston, 2013a.

Kaiser O. **Grundriss der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments.** Bd. 1. Gütersloh, 1992.

Kutscher E. Y. **A History of the Hebrew Language.** Jerusalem – Leiden, 1982.

Wellhausen J. **Die Komposition des Hexateuch und der historischen Bücher des Alten Testaments.** Berlin, 1878.

Wellhausen J. **Israelitische und Judische Geschichte.** Berlin, 1894.

קויפמן י. תולדות האמונה הישראלית. כ. א-ח. ירושלים-תל-אביב 1946-1947.
הורביץ א. בין לשון ללשון. לתולדות לשון המקרא בימי בית שני. ירושלים 1972.